

Donna eis requiem: Kan de døde utfordre oss etisk?

- når fysiske forhold på kirkegården skal vurderes, i hvor høy grad skal hensynet til de døde veie?

«Gi dem hvile» bes det i requiem-messen. «Hvil i fred» står det på gravstenene i de dødes park. De levendes uttrykk for omsorg og omtanke for de døde. I vår egosentrerte samtid synes det og som om vi tenker mer på hvordan vår døde en gang døde kropp skal håndteres. Men kan vi si noe om koblingen mellom de dødes og dødens betydning for oss og en eventuell forpliktelse ovenfor menneskelige levninger og minnesmerker over levd liv? Har de døde noen form for partsinteresse når vi skal drifte gravplasser eller når større, omveltende prosjekter skal gjennomføres? Er vi forpliktet ovenfor dem til å ta hensyn?

Før jeg forsøker å drøfte denne problematikken videre, vil jeg gjerne lese et prosadikt av den norske poeten Torild Wardenær:

Moribund

Jeg står foran skjelettet av en kvinne. Det er spinkelt, like høyt som meg og lukket inne i en glassmonter. Mellom noen ribbein strekker det seg fremdeles rester av noe som ligner tynt, gjennomsiktig skinn. Hoftebeina er skålformede. Det latinske navnet, os ilium, står skrevet direkte på dem med svart skrift. De kan ha skjermet rundt et foster, tenker jeg. Hun har i hvert fall selv vært et foster engang, beskyttet av slike hoftevinger. Men det er lenge siden.

*Før
beina hardnet, fontanellen grodde igjen og kjøttet vokste ut. Hun må ha tenkt på det. Den gang huden enda var stram og hun hadde munn. At hun en gang skulle ligge i jorda og at røttene til syresser skulle kile seg inn mellom spolebeina hennes og at de som hadde elsket henne skulle stå ved graven. Slik ble det altså ikke. Jeg er lei for det, sier jeg høyt. Snur meg beskjemet bort. Passerer langsomt den utstoppede flodhesten med det lure øyet og den store, opphengte beingrinden etter en blåhval, før jeg går ut. Står på skjelettføttene mine på den kalde trappa. Ser på trærne, på jorda og himmelen. Unngår å møte noens mørke blikk. Legger ansiktet i beherskede folder og holder tanken i en så stram tøyلة at den ikke får en sjanse til å gå amok i sitt lille rom, i sin korte tid.*

Kanskje kunne jeg gått tilbake til plassen min nå og gitt salen en kvarter til å grunne over denne teksten i stillhet. Eller kanskje skulle jeg be dere sette dere sammen i grupper og diskutere: 1 Tar museets kurator og den jevne turist nødvendig hensyn til den døde kvinnen? 2 Ser du overføringsverdi fra denne tekstens setting til ditt arbeid på gravplass og krematorium? 3 Kjenner du deg igjen i dikter-jegets avsluttende reaksjoner?

For jeg opplever at denne teksten gir dette foredragets problemstilling språk og liv på en helt særlig måte. Tittelen «Moribund» betyr «døende» eller «nær døden». Gjennom dikter-jegets identifisering med individet og livet skjelettet representerer, møter hun sin egen dødelighet. Hun er også et skjelett. Så snart hun ble født ble hun en som skal dø. Som mennesker er vi nær døden – alltid. Denne nærheten er eksistensiell, og den er kroppslig – og disse to dimensjonene ved dødeligheten kan ikke adskilles. Det er som pustende, hjerteslagsdrevne kroppar vi lever med dødsbevisstheten. Våre spørsmål om forgjengelighet, menneskeverd og en eventuell hinsidighet formes av og lever med kroppens forutsetninger som kontekst. Nytt

liv blir til med og i kroppen – et under Wardenær også løfter frem for oss, varsomt og sterkt. Vi er og elsker hele mennesker.

Med denne innledningen konsentrert rundt de kroppslige sidene ved det å være menneske, blir et poeng viktig: Menneskekroppen er ikke nøytralt materiale. Heller ikke når livsfunksjonene opphører. Og det er levninger etter menneskekropper vi begraver på kirkegårdene – i kister eller som kremasjonsrester. Likeledes er det levninger av menneskekropper vi støter på når gamle graver åpnes. Gravplassen blir de døde park fordi den rommer levningene etter de døde kropper.

Vi kan forholdsvis enkelt fastslå når en person er fysisk død. Problemet kommer når den døde kroppens betydning skal fastsettes fysisk, sosialt og kulturelt. Hvilken status har den da? For noen år tilbake hadde vi skandaler i både Sverige og Norge hvor media satte lys på en praksis hvor ansatte på enkelte kirkegårder knuste kister i forbindelse med gjenkasting av graver. Dette for å slippe senere etterfylling, planering og såing. En viktig grunn til at dette skapte skandale handlet om de etterlattes situasjon og hvor kort tid som hadde gått fra individet i kisten sist var pustende, sansende og levende blant sine nærmeste, til kroppen ble utsatt for en uverdigg, destruktiv handling. For de sørgende handler mye av det tidlige sorgarbeidet om overgangen fra å leve med den avdøde, som et helt menneske, til å leve med minnet om vedkommende. I denne fasen kan sorgens kroppslige dimensjon bli veldig viktig og konkret. Den avdødes kropp representerer fortsatt betydningen vedkommende hadde. Den sørgendes kropp husker berøringer, stemmen og de fysiske reaksjonene følelsene ovenfor den døde gav. Introduser likskjending inn i dette bildet og virkningen blir grell. Den som vil forsvare kisteknusing med etiske resonnementer har en krevende oppgave foran seg!

Fysisk er døden et øyeblikks overgang fra 1 til 0, for å si det med den digitale virkelighetens binære språk. Sosialt og kulturelt er overgangen langt mer kompleks. Et eksempel på dette finner vi i Nederland. Her har tradisjonsdannelsen rundt folks håndtering av næres bortgang fått en særlig vekt på den relasjonelle dimensjonen. Det er vanlig med et minnested for den døde i hjemmet. Ulike praksiser for en ikke-spirituell kommunikasjon med den døde etablerer seg og den avdødes plass i verden opprettholdes gjennom håndtering og omforming av kremasjonsaske. Kjente eksempler på det siste er kunstige diamanter og innblanding av aske i tatoveringsblekk. Det kan minne om tradisjonell fedredyrkelse, men mangler en uttalt åndelig dimensjon. Det er primært en sekulær, relasjonsdrevet praksis. Tradisjonen for å gi avdøde en plass i livet til de etterlatte har fått nederlandske forskere til å skille mellom fysisk og sosial død. Du kan være fysisk død, men fortsatt spille ha en rolle i dine etterlattes liv. Du kan for så vidt også være fysisk i live, men sosialt død. Eksemplet Nederland kan for en traust nordmann synes noe outrert, men bekrefter vel og noe av det Wardenær setter språk på i sitt dikt: Vi står i en slags dialog med de døde. De er betydningsfulle for oss, og i dette spiller de fysiske levningene både en symbolsk og en svært konkret rolle.

På den annen side er det kanskje på sin plass å understreke at de døde objektivt sett ikke har

noe som helst – så vidt vi vet. De eier ingen ting, de har ingen fysiske behov, ingen krav, ingen partsinteresser. Etter hva vi har kunnskap om har de ingen følelser. Deres betydning får tyngde etter kriterier de levende finner vektige. Og nå nærmer vi oss et viktig poeng: Respekten for de døde er ikke bare bakoverskuende. Den er og et uttrykk for menneskeverdets status i samtiden. I en kultur hvor den dødes verdighet kun er sikret gjennom et gravfond eller hvor økonomiske interesser enkelt gis mulighet til å utradere en gravplass, gis det og et klart og ubehagelig signal til det levende individet om hva som avgjør dets verdi og anseelse.

Det vil vel ikke komme som noen overraskelse at min foreløpige konklusjon er at hensynet til de døde bør veie tungt når vi vurderer omgripende endringer i deres hvilested. Bestemmelsene i de nordiske lovene som regulerer gravferdsfeltet viser at dette er en posisjon som har sterk oppslutning i vår kulturkrets. Det settes en minimums fredningstid for den enkelte grav. Vi finner bestemmelser for fredning av gravplass fra vedtatt nedlegging til det kan foretas omfattende endringer i bruken av arealet. Slik gir lovverket de døde et minimumsvern. Vi gis og en trygghet for at vi når tiden kommer vil få en verdig gravferd og fredfull hvile. Den siste tryggheten samfunnet byr oss på må og ses som et uttrykk for menneskeverdets status i våre land.

Men et lovverk kan kun legge rammer for praksis og sikre en minimumsstandard. Man kan ikke vedta etisk bevissthet eller gode, gjennomtenkte prosesser. For selv der loven ikke setter begrensninger eller absolutte sperrer, vil en fortsatt kunne stå ovenfor etiske problemstillinger som krever klokskap. Et eksempel er å finne her i København. For noen år tilbake var jeg med på en befarings på Assistens kirkegaard hvor anleggsarbeidere var i gang med å bygge en ny stasjon for Københavns tunnelbane inne på kirkegårdsområdet. Mange graver hadde blitt berørt og levningene måtte flyttes. Slik prosjektet ble presentert hvilte prioriteringene på noen tydelige verdier. De gravansvarliges behov og ønsker hadde blitt ivaretatt. De hadde fått informasjon om hva som skulle skje og hvorfor. De var sikret en medbestemmelse og håndteringen av levningene som skulle flyttes ble gjort med verdighet og respekt ved å gjenbegraves på et egnet område inne på samme kirkegård. Den håndfull gravansvarlige som ikke godtok sletting av eksisterende grav ble hørt og hensyn tatt, til tross for at dette representerte en praktisk ulempe for prosjektet. Gjennom å på denne måten vise de døde respekt kan en også si at København tydeliggjorde for sine innbyggere at byen og dens utvikling er til for mennesket og det menneskelige, ikke motsatt.

I all hovedsak synes det som om gravferdsvesenet i Norden har en solid verdimesig forankring i møte med slike utfordringer. Samtidig viser historier som kisteknusingsaffæren at det kan oppstå blinde flekker. Man står i en hverdag hvor oppgaver skal løses med begrenset tid og begrensede midler. Praktiske og økonomiske hensyn blir ofte de mest prekære for de som har ansvar for dem. For gravplassvesenets folk kan det bli en så hverdagslig sak å håndtere de fysiske levningene etter de døde, at en kan miste litt syn for noen dimensjoner ved gravplassens betydning. Samtidig må gravplassvesenets folk være påpasselige så politisk ansvarlig beslutningstakere ser helheten og tar hensyn til døde og levende. Hvem andre skal i så fall være de dødes talspersoner? Derfor må etikk og verdier

holdes i trim. Hver gang vurderinger skal gjøres, hver gang prioriteringer skal tas må etikk og verdier integreres i beslutningen. Etikk er ikke en glasur eller et tema kun for de store anledninger. De gode etiske refleksjoner om hva det vil si å ta hensyn til de døde er en del av gravplassvesenets samfunnsansvar.

Det er opplagt slik at etikk har kommet høyere opp dagsorden i vår sektor de siste årene. Våre standarder har blitt høyere og samfunnet følger kanskje bedre med på hva vi foretar oss. Men etikk er langt fra noen eksakt vitenskap. Det finnes sjeldent klare svar på hva som er riktig praksis i enhver anledning. Når dårlige valg blir gjort og reaksjonene kommer kan det og bli svært tungt for den kritikken rammer. De fleste vil vel og gjør sitt beste. Så for å sikre en mest mulig forsvarlig praksis og ivareta virksomhetsansvarlige og ansatte kan det være nyttig å jobbe systematisk med noen overordnede etiske retningslinjer til manøvreringshjelp i møte med konkrete problemstillinger. Dette er et arbeid som kan gjøres i den enkelte forvaltning, men kan og ses som en oppgave for nasjonale eller overnasjonale organisasjoner.

Kanskje kan forskningens arbeid med lignende problemstillinger ha en god overføringsverdi for vårt område. I Norge har vi et nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger. Utvalget tar stilling til etiske sider ved forskning på menneskelige levninger som enten oppbevares ved offentlige museer og samlinger, eller som vil fremkomme ved fremtidige arkeologiske og andre undersøkelser. I deres retningslinjer står det at menneskelige levninger skal håndteres med respekt for det individet levningene var en del av, uavhengig av hvilken alder levningene har. Verdighet og diskresjon skal ivaretas så langt mulig. En skal og forsøke å sette seg inn i de skikker og forestillinger avdøde hadde og så langt mulig tilpasse håndteringen av levningene etter dette. Videre understreker retningslinjene at alle levninger skal behandles med samme grad av respekt, uansett geografisk, etnisk eller annet opphav. Det skal vises respekt for næres interesser. Desto nærere i tid og relasjon, desto viktigere. Det skal vises respekt for tilhørighet til gruppe, etnisk, religiøst eller nasjonalt.

Slike føringer skal ikke forstås som restriksjoner mot forskning på levninger. De er snarere en hjelp til forskeren for å sikre en verdig praksis som til syvende og sist også ivaretar forskerens verdighet. I teksten jeg leste innledningsvis er det kanskje den dissonansen mellom tingliggjøringen av kvinnens skjellet, blant annet konkretisert ved den sorte tusjskriften på hoftevingen, og dikter-jegets identifisering med avdøde som skaper en opplevelse av å være vitne til et overgrep, - en uverdigg situasjon. Og det er ved tingliggjøring av de døde på gravplassen vi står i fare for å etablere uverdigg praksis også innen vår sektor. Og der uverdigg praksis etableres går det å utover verdigheten til de som utøver praksisen.

Så kanskje skulle vi invitere Torild Wardenærs dikter-jeg til å bli en liten rådgivende engel på høyre skulder. Hvordan ville hun reagert på våre planer, vår praksis, våre prioriteringer? Ville nær-døden-opplevelsen i møte med våre nåværende og fremtidige anlegg bidra til fred og forsoning med livsvilkårene eller skape uro og utrygghet? Jeg håper dette foredraget har vekket litt grubling hos dere og at denne tematikken blir noe vi føler et felles ansvar for å holde varm fremover, og at vi unner oss å være i en uro over hvorvidt hensynet til de døde – og levende – er vel ivaretatt.